	आकलन		
२७)	नागपूरच्या भोसले घराण्यातील सरदार शिवभट कारभारी साठे यांचे कार्य	प्रा. डॉ. खैरणार कैलास	२२०
२८)	गोपीकाबाई पेशवे १८ व्या शतकातील एक महान राजकारणी स्त्री	डॉ. रामदास रसाळ	२२४
२९)	महाराणी ताराबाई-कार्य व कर्तृत्व	प्रा. जाधव सावित्री दत्तात्रय	२२९
३०)	महाराणी ताराबाईचे कर्तृत्व	प्रा. डॉ. अरूणा अर्जुन मोरे	२३४
३१)	१८ व्या शतकातील आदर्श स्त्री-राधाबाई यांचे कर्तृत्व.	प्रा. सौ. वाघोले अरूणा रविंद्र	२४५
३२)	पेशवेकालीन परगणा नाशिकचे स्थानिक प्रशासन	प्रा. फलके एन. बी.	२६३
३३)	मराठी सत्तेच्या उदयास्तातील पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाचे स्थान-एक ऐतिहासिक विवेचन	प्रा. डॉ. गट्टी जी. व्ही.	२६९

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-24457-11-7

नागपूरच्या भोसले घराण्यातील सरदार शिवभट साठे यांचे कार्य

प्रा. डॉ. खैरणार कैलास कारभारी
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मानूर
ता. कळवण जि. नाशिक

नागपूर राज्याची स्थापना करणारे संस्थापक रघूजी भोसले यांच्या नेतृत्वाखाली त्या परिसरात मराठी राज्याची स्थापना करण्यास अनेक सरदारांनी आपापल्या परिने हातभार लावलेला होता. त्यांच्यापैकी शिवभट बांळभट साठे नावाचे सरदार होते. त्यांनी रघुजी भोसले यांच्या राज्यात महत्वाची भूमिका बजावली होती.

शिवभट बाळंभट साठे यांचे वडीलांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तीन-चार एकर जमीन आणि तीन म्हशी दिल्या होत्या. त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळात बाळभट साठे हे भोसले घराण्यातील स्त्रीयांना पुराण पठण करीत असत. छंत्रपती राजाराम महाराज जिंजीला गेले त्यावेळी बाळभट साठे यांचे गाव वाडापिर दवचणे परिसरावर मोगलांनी स्वारी केली. तेव्हा बाळभट साठे यांना गाव सोडून जावे लागले होते. त्यावेळी त्यांची मालमत्ता व त्याच्याकडे असलेली सर्व कागदपत्रे जाळून नासधूस करण्यात आली. मोगल वाडा पिर दवचणे गावातून परत गेल्यावर बाळभट साठे आपल्या गावी परत आल्यावर शेतीवर उदनिर्वाह करु लागले होते. तसेच राजघराण्यातील स्त्रीयांना पुराण सांगण्याची वृती चालू राहावी व तीन म्हशी मिळाव्या याकरिंता इ.स. १७३४ मध्ये शिवभट साठे यांनी अर्ज केला होता. तेव्हा मान्यता देण्यात आली होती. तसेच चिमाजी आप्पा यांनी शिवभट साठे यांना वासूदेवराव [illegible] यांचेकडे नोकरीस प्रतिनिधी म्हणून इ.स. १७४५-४६ मध्ये

शिवभट साठे हे रघूजी भोसलेचा प्रतिनिधी म्हणून बंगालच्या स्वारीवर गेले. अलीवर्दी खान व रघूजी भोसले यांच्यात करार झाल्यावर रघूजी भोसले यांनी शिवभट साठे यांना बंगालमध्ये आपला वकील म्हणून नियुक्ती करुन चौथाई वसूल करण्याची जबाबदारी सोपविली त्यानंतर इ.स. १७५५ मध्ये रघूजी भोसले यांचे निधन झाले त्यावेळी ओरिसा प्रांतात बंडाळी माजली. तेव्हा शिवभट साठे यांनी ही बंडाळी मोडून काढली. त्याबद्दल त्याला ओरीसाचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली होती. तेव्हा शिवभट साठे यांनी ओरिसाच्या सुभेदारीचा कारभार चिमणासाहूला सोपविली होता. परंतू त्यांचा हा निर्णय बंगालचा कारभारी तत्कालीन नबाब मीर जाफर आणि इंग्रजांना ही बाब पसंत पडली नाही. त्यामुळे बंगालचा नबाब मीर जाफर याला खूश करण्यासाठी जानोजी भोसले यांनी शिवभट साठे यांना पदावरुन काढून टाकले. आणि मिर्झा सालेहरला सुभेदार म्हणून नेमण्यात आले होते. परंतु मिर्झा सालेहर ओरिसात जाउ शकला नाही. त्यावेळी पेशव्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी आणि चौथाई वसुल करण्यासाठी जानोजी भोसले यांनी शिवभट साठे यांची पुन्हा बंगालचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली होती. परंतू हे बंगालचा नबाब मिरजाफर व इंग्रजांना यांना मान्य झाले नाही म्हणून त्यांनी मराठयांना चौथाई देण्याचे बंद केले. शिवभट साठे यांना फक्त चौथाई वसूल करावयाची होती परंतू सरळ मार्गाने चौथाई वसुल होणार नाही हे कळून चुकल्यावर त्यांनी बंगालच्या वरद्वान आणि नादिया जिल्हावर स्वारी केली परंतू याच दरम्यानच्या काळात पावसाळा सुरु झाल्यामुळे त्यांना स्वारी थांबवावी लागली होती. पावसाळया नंतर पुन्हा स्वारी करुन त्यांनी शेहंजा अली गोहर याची भेट घेउन मुर्शिदाबादवर स्वारी करण्याचा बेत केला. परंतू ७ एप्रिल १७६० रोजी मेजर कॉलिऔडा आणि कॅप्टन स्पेयर यांनी शिवभट साठेंचा पराभव केला त्यावेळी मिरजाफरचा मुलगा व जावई काशिम यांनी बादशाहिची इज्ञत राखण्यासाठी या युध्दात तटस्त राहिले होते.

त्यानंतर शिवभट साठे यांनी नोव्हेंबर १७६९ मध्ये बंगालवर पुन्हा स्वारी केली त्यावेळी वरद्वान व विरभुम येथील राजे त्यास जावून मिळाले परंतू इंग्रज

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-24457-11-7

पाठीमागून हल्ला करतील म्हणून त्यांनी माघार घेतली. व मिदनापुरला जानेवारी १७६१ मध्ये वेढा घातला त्यावेळी कलकत्ता येथील इंग्रजांनी सैन्य पाठविल्यामुळे माघार घ्यावी लागली. तेव्हा इंग्रजांनी शिवभट साठेला टाळून जानोजी भोसलेशी वाटाघाटी केल्या या स्वारीत शशिवभट साठे ला अपयश आले इंग्रजांशी शत्रुत्व आले जानोजी भोसल्यांचा राग झाला. तेव्हा शिवभट साठेला नागपुर येथे आणून ओरिसाचा सुभेदार म्हणून नेमले.

इंग्रजांनी बंगालवर आपली सत्ता मजबुत करण्यासाठी मीर कासीमशी शत्रुत्व पत्करले. त्यावेळी मीर कासीमने मराठयांची मदत मागितली.त्यावेळी जानोजीने आपला भाउ मुदोजी व शिवभटाने आपला भाउ भास्कर याला सैन्यासह पाठविल्यामुळे इंग्रज घाबरले व त्यांनी मैत्रीची भाषा सुरु करुन पत्रे लिहून चौथाई देण्याकरिता शिवभटाकडे आपली माणसे पाठविली होती. शिवभट साठे संबलपूरच्या मोहिमेवरुन कटक जवळ विश्रांतीकरिता थांबले असतांना चिमनासाहू याने एप्रिल १७६४ मध्ये कैद करुन नागपूरला आणले. त्यामुळे शिवभट साठे पुढे पेशव्यांना जावून मिळाला. परंतू पश्चिमेकडून ओरिसात जावून स्थानिक राज्यकर्त्यांना संघटित करुन इंग्रजांच्या विरोधात हालचाली सुरु केल्या. परंतू इंग्रजांनी भवानी काळोला पाठिंबा दिल्यामुळे शिवभट साठेचा पराभव झाला. त्यामुळे त्याला बंगालमध्ये पळून जावे लागले व त्याने शुजा उददौलाचा आश्रय घेतला होता.

सारांश :

शिवभट साठे हा नागपूरच्या भोसले घराण्याचा एकनिष्ठ सेवक होता. त्याने ओरिसातील बंडाळी मोडून काढण्यात पुढाकार घेतला होता. तो मोठा महत्वकांक्षी आणि धुर्त होता. गरिबांबद्दल त्याला सहानुभूति होती. शिवभट साठे हा राजकारणापेक्षा महसुली सुधारणामध्ये अधिक प्रसिध्द होता. त्यांने ओरिसाचे जमिन महसुल उत्पन्न वाढविले होते. ओरिसातील जगन्नाथ पुरी मंदिराची व्यवस्था मराठयांच्या हाती घेतली होती. त्यामुळे मराठयांना मोठा अभिमान होता.

ISBN : 978-93-24457-11-7

संदर्भ सूची

१) पेंडसे शशंकर, महाराष्ट्राचा संस्कतिक इतिहास, सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर, १९६५.

२) काळे या.मा., नागपूरकर भोसले घराण्याचा इतिहास, सुचना तथा प्रसारण भारत सरकार मंत्रालय, १९७९.

३) काळे या.मा., नागपूर प्रांताचा इतिहास, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, १९३४.

४) सरदेसाई जी.एस., कुलकर्णी के.पी. व काळे. या. मा., नागपूरकर भोसलेयांची बखर.

५) दि गॅझेटीअर विभाग बुलढाणा जिल्हा.

◆◆◆◆◆◆◆◆

Scanned with OKEN Scanner

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
आणि
भारतीय जैन संघटनेचे
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
वाघोली, पुणे.

BJS
Bharatiya Jain Sanghatana

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, गुणवत्ता सुधार योजनेअंतर्गत
इतिहास विभाग आयोजित दोन दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

"१८ व्या शतकातील मराठी सत्तेचा विस्तार"

दिनांक ६ व ७ जानेवारी २०१७

प्रमाणपत्र

प्रा. डॉ. श्री/श्रीमती डॉ. खैरनार कैलास कारभारी

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नांदूर यांनी

इतिहास विषयाच्या राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी नागपूरच्या

भोसले घराण्यातील सरदार शिवभट साठे यांचे कार्य या विषयावर शोधनिबंध सादर केला.

त्यांच्या उपस्थितीबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ. भूषण फडतरे	डॉ. बाबासाहेब सांगळे
समन्वयक , इतिहास विभाग प्रमुख	प्राचार्य
भारतीय जैन संघटनेचे	भारतीय जैन संघटनेचे
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली	कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली

Scanned with OKEN Scanner

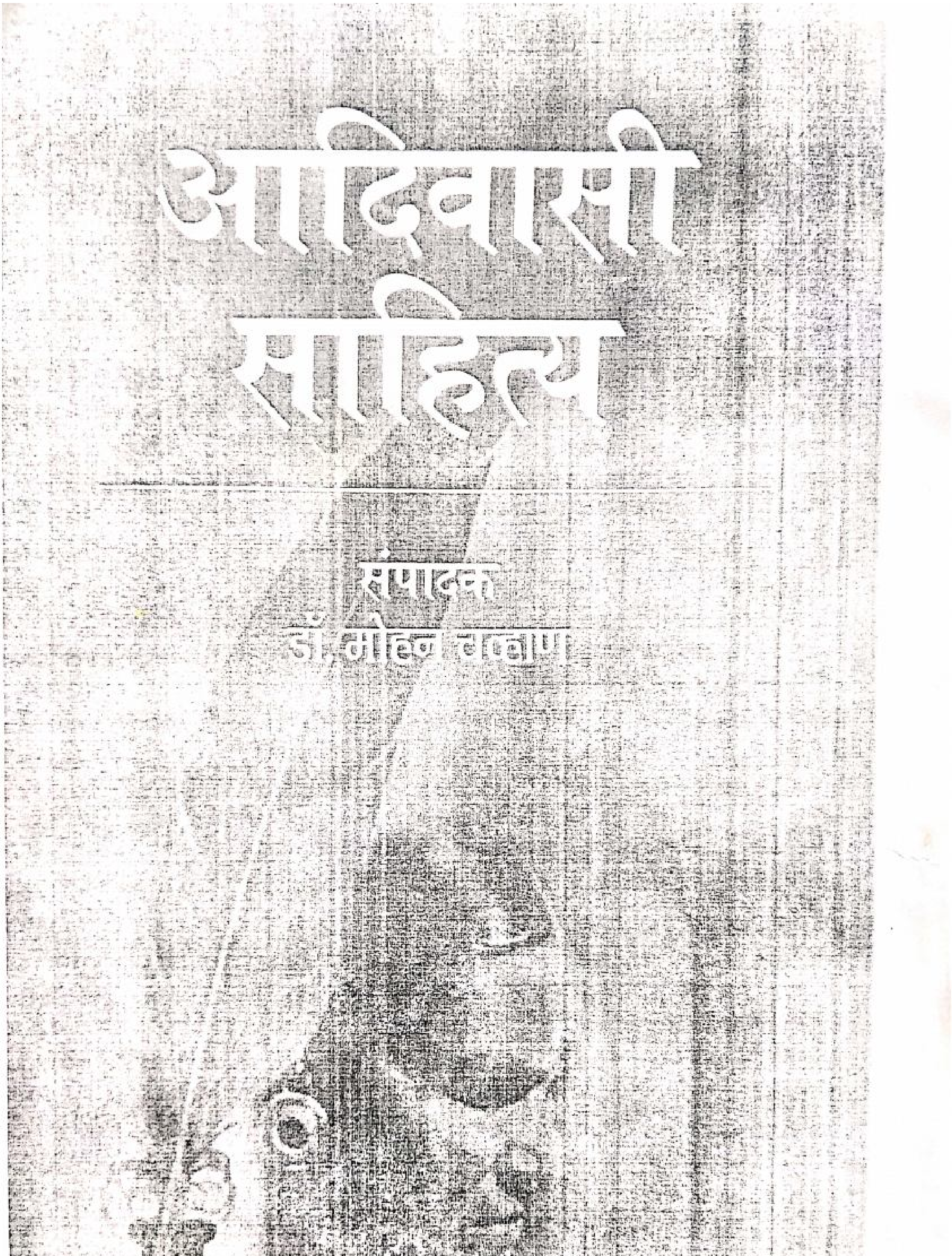

Scanned with OKEN Scanner

मैत्रेयी पुष्पा के अल्मा कबूतरी उपन्यास में आदिवासी जन-जीवन

डॉ. जालिंधर इंगले, प्रा. संदिप ब. देवरे

साहित्य को समाज का आईना कहा जाता है। साहित्य में समाज के सभी वर्ग का चित्रण देखने को मिलता है। भारतीय समाज-व्यवस्था जाति-वर्ग पर आधारित होने से समाज में उच्च-वर्ग के रहने वाले, ब्राह्मण, ठाकुर, जमींदार जैसे सवर्ण लोग अपने स्वार्थ के लिए समाज के दबे-कुचले वर्ग का शोषण करते है। सभ्य समाज से दूर बस्ती में रहने वाले दलित और आदिवासी लोगों को समाज-व्यवस्था के कारण अपने जीवन में दुःख-दर्द झेलना पड़ा है। आजादी के बाद हिन्दी साहित्य में सभ्य समाज से दूर जंगलों में रहने वाले आदिवासी जनजाति के लोगों की समस्या को साहित्य में स्थान दिया गया। डॉ. विद्याभूषण लिखते हैं स्वाधीनता के बाद हिन्दी पट्टी में ग्रामगंधी कथा एक नई उपज थी जिसे बाद के वर्षों में आंचलिक कहानी और उपन्यास के रूप में चर्चा मिली। गाँव की ओर कहानी की वापसी नए उभार की अन्तर्धारा के रूप में आदिवासी परिवेश और वनस्थली जीवन को महत्त्व मिला। आदिवासी जनजाति के विकास के लिए उसे मुख्यधारा के प्रवाह में लाना आवश्यक है। अल्मा कबूतरी मैत्रेयी पुष्पा का अत्यन्त महत्त्वपूर्ण और चर्चित उपन्यास रहा है। कबूतरा जनजाति के विकास के लिए उसे मुख्यधारा में लाना आवश्यक है। अल्मा कबूतरी मैत्रयी पुष्पा का अत्यन्त महत्त्वपूर्ण और चर्चित उपन्यास रहा है। कबूतरा जनजाति पर लिखा उपन्यास हिन्दी कथा साहित्य में मिल का पत्थर माना जाता है। कबूतरा समाज का सम्पूर्ण जीवन संघर्ष इस उपन्यास में बुना है। पारिवारिक कलह, पुलिस का आदिवासी समाज पर किया जाने वाला अत्याचार, जीविकोपार्जन के साधनो के अभाव में इनका सामाजिक स्तर पशु से भी बदत्तर है। मैत्रेयी पुष्पा ने दुःख-दर्द से घिरी इस जाति की परेशानियों को रखकर एक नए दृष्टिकोण से सोचने के

Scanned with OKEN Scanner

लिए मजबूर किया है। अल्मा कबूतरी उपन्यास में औरतों और वंचितों के संघर्ष को प्रस्तुत किया है। सामंती समाज के अत्याचारों को सहती-झेलती अभिशप्त नारी की व्यथा-कथा का बयान प्रस्तुत किया है।

अल्मा कबूतरी में दो समाज का जिक्र आया है। आदिवासी कबूतरा समाज, सभ्य समाज जिसे कबूतरा लोग कज्जा कहते हैं। प्रस्तुत उपन्यास का परिवेश कबूतरा नामक अपराधी समझी जाने वाली जनजाति है। पंडित जवाहरलाल नेहरू ने अक्टूबर 1936 में अपराधी जनजाति अधिनियम के विनाशकारी प्रावधान को लेकर चिन्ता व्यक्त की है। यह नागरिक स्वतन्त्रता का निषेध करता है। इसकी कार्य-प्रणाली पर व्यापक रूप में विचार किया जाना चाहिए और कोशिश की जानी चाहिए कि इसे संविधान से हटाया जाए। किसी भी जनजाति को अपराधी करार नहीं दिया जा सकता। यह सिद्धान्त न्याय और अपरधियों से निपटने के किसी भी सभ्य समाज से मेल नहीं खाता। पिछड़ी जातियों के प्रमुख दो वर्ग हैं। एक वर्ग जो सभ्य समाज में रहकर भी पिछड़ा हुआ है। इसमें दलित आते हैं। सरकार इनकी परिस्थिति में परिवर्तन लाने के लिए कई कानून बनाए उनका पालन भी किया जा रहा है। आर्थिक सुविधा प्रदान करने के लिए आरक्षण लागू किया है। दूसरा वर्ग सभ्य समाज से दूर जंगलों में रहता है। उसके लिए आजादी आज भी प्राप्त नहीं हुई है। आज भी वह जंगलों में रहकर शिकार तथा जंगल से प्राप्त वस्तुएँ बेचकर जीवन जीते हैं। इन दो वर्गों से भिन्न भी एक वर्ग है जिसे सभ्य लोग चोर, डाकू, अपराधी कहकर उनका जीना भी दूभर किया है। अँग्रेजों ने इन्हें अपराधी कबिले या सरकश जनजातियाँ कहा। अँग्रेजों के कानून लागू हो गया। कबूतरा में बिया, कलंदर, साँसी, पारदी, माम्पट दिया जैसी जातियों के लोगों के धन्धे अपराध माने जाते हैं, क्योंकि वे अपने रोजगार को कानूनी करार देते हैं और वारदातें करते है। इस कानून से पुलिस को अधिकार मिले कि इस जाति के निरपराध आदमी को भी जेल में भेजा जा सके।

सामाजिक सम्बन्ध– स्वतन्त्रता प्राप्ति के बाद कबूतरा लोग गाँव से बाहर से खेतों में रहने लगे। पुरुष चोरियाँ करने लगे और महिलाएँ शराब तैयार कर बेचने लगी। अल्मा कबूतरी उपन्यास में मन्साराम के खेत में कबूतरा लोगों ने अपना डेरा डाला है। मंसाराम इन्हें खदेड़ने की धुन में रहता है। मंसाराम सोचता है गाँव के साधनसम्पन्न ठेकेदारों को इन्हें कुचलने का ठेका देने के बारे में सोचता है। सभ्य समाज कबूतरा के साथ छुआछूत का व्यवहार करता

Scanned with OKEN Scanner

है। इस तरह भयंकर यातनाओं से पिछड़ी जातियों को गुजरना पड़ता है। उपन्यास में एक प्रसंग आया है कि राणा का बस्ता सवर्ण जाति के लड़के पीपल के पेड़ पर टाँगते हैं। पीपल, तुलसी के पेड़ कबूतराओं के छूने से जल जाते हैं या कबूतरा लोगों को श्राप दे डालते हैं। यह धारणा फैली है। राणा पीपल से अपना बस्ता नहीं उतार सकता। राणा की माँ सोचती है अन्यायी बस्ता अगर बबूल के पेड़ पर टाँगते तो मैं काँटों की चिन्ता किये बगैर निकालती। इससे स्पष्ट है कि अस्पृश्यता का जहर बालकों के दिल में बाल्यावस्था से ही बोया जाता है। स्कूल का मास्टर राणा को नल को छूने नहीं देता, राणा को प्यासे रहना पड़ता है। मास्टर ने धमकी दी है कि अगर तू नल को छुएगा तो सिपाही आकर तुझे पकड़ लेंगे। मास्टर ने सुझाव दिया प्यास लगे तो तालाब में से पीना था। तालाब गन्दा रहता है जिसका नाम तालाब है वास्तव में वह पोखर है। राणा को मजबूर होकर वहाँ का पानी पीना पड़ता है। सवर्ण लोग पिछड़ी जातियों को अछूत मानकर उनका शोषण करते हैं।

पारिवारिकसम्बन्ध— अल्मा कबूतरी उपन्यास में कबूतरा जनजाति का व्यवसाय चोरी करना है। पुरुष चोरियाँ करते हैं और स्त्रियाँ शराब बनाकर बेचती हैं। दोनों काम अवैध होने के कारण समाज तथा कानून से बचने के लिए एकता होनी चाहिए। इस एकता के लिए पिछड़ी जातियों के परिवारों में सभ्य समाज के परिवार से अन्तर दिखाई देता है। सभ्य समाज में सास-बहू का संघर्ष या पति-पत्नी के बीच टकराव है। वह कबूतरा समाज के लोगों में [illegible] है। उपन्यास में जंगलिया को चोरी के इल्जाम में पुलिस पकड़कर ले जाती है। तब कबीले का सरगना मुखिया आकर कदमबाई के घर को सम्भाल और हौसला देता है। उसके बेटे राणा को अपने साथ ले जाकर चोरी करने की कला सिखाना चाहता है। अनन्त कठिनाइयों में जीवन जीने की मजबूरी के कारण इनके परिवार अन्य परिवारों से अलग नजर आते हैं। इस जनजाति के परिवारों में आपसी घनिष्ठता दिखाई देती है।

[illegible] सम्बन्ध मैत्रेयी पुष्पा ने कबूतरा जाति के लोगों की समस्याओं [illegible] अल्मा कबूतरी उपन्यास में लिखा है। कबूतरा जाति [illegible] है। इस [illegible] समाज [illegible] पुलिस [illegible] है कि [illegible]

कबूतरा पुरुष इसकी लाश को खेत में ही छिपाते हैं। पुलिस के जाने के बाद बस्ती के लोग मिलकर इसका अंतिम संस्कार करते हैं। कबूतरा जाति में पुरुष जब चोरी कर छिपने के लिए जंगल में जाते हैं तब अन्य पुरुष उनकी सहायता करते हैं।

पुरुष–पुरुष सम्बन्ध कबूतरा समाज का चोरी का व्यवसाय होने के कारण सभ्य समाज इसे जन्मजात अपराधी करार दिया जाता है। इनका रहने का कोई ठिकाना नहीं होता बस्ती से दूर जंगलों में रहते हैं। सभ्य समाज में पिता पुत्र या भाई-भाई के बीच जो तनाव होता है। वह कबूतरा समाज के पुरुषों में नहीं पाया जाता, इसका मुख्य कारण चोरी के लिए एकता की आवश्यकता होती है। इसलिए इस समाज के पुरुषों में आपसी स्नेह का सम्बन्ध रहता है। कबूतरा समाज एकता को भंग नहीं करते। एकता का भंग न हो इसलिए चोरी का माल मुखिया के पास जमा करते हैं। मुखिया आपस में माल का बँटवारा करता है। अपने जाति के भाइयों की मदद के लिए पुरुष निरन्तर प्रयत्न करते हैं। सभी लोग बस्ती के मुखिया के आदेश का पालन करते हैं।

स्त्री-स्त्री के बीच का सम्बन्ध– सवर्ण जातियों में सास-बहू, ननद-भाभी, आदि सम्बन्ध में तनाव पाया जाता है। वह कबूतरा समाज में गरीबी के कारण ऐसा तनाव नहीं देखने को मिलता। कबूतरा जातियों की स्त्रियों के सामने रोटी का प्रश्न होता है। पेट की आग को बुझाने के लिए उन्हें पुरुषों का अत्याचार सहना पड़ता है। अल्मा कबूतरी उपन्यास में एक स्त्री दूसरी स्त्री को अपनी स्थिति का अहसास दिलाती है। अल्मा श्रीराम शास्त्री के साथ सम्बन्ध रखने के लिए तैयार नहीं होती है। तब संतोले की बहू उसे समझाते हुए कहती– जवानी रहते हमने दस-दस आदमियों को खुश रखा है। तू एक में मरी जा रही है। अरी मूरख आदमी की खुशी ही हमारी जिन्दगी है, मरना है तुझे कल के दिन सूरजभान के हवाले कर दें तो नोंचकर फेंक देगा। देख मेरी ओर देख अल्मा को समझाकर वह श्रीराम शास्त्री के कमरे में भेजती है। इस प्रसंग से एक स्त्री का दूसरी स्त्री से सम्बन्ध स्पष्ट होता है। कबूतरा जाति की स्त्रियों में परिस्थिति अनुरूप कभी प्रेमपूर्ण तो कभी तनाव भरे सम्बन्ध देखने को मिलते हैं। कबूतरा जनजाति घुमन्तू होने के कारण इनकी स्त्रियों में जो तनाव पाया जाता है वह इनमें नहीं पाया जाता।

सवर्ण जाति की पिछड़ी जातियों से सम्बन्ध– सवर्ण जाति के लोग पिछड़ी जाति के लोगों से भेदभावपूर्ण नीति का व्यवहार करते हैं। कबूतरा

Scanned with OKEN Scanner

पिछड़ी जनजाति होने के कारण इन्हें गाँव में रहने नहीं दिया जाता। गाँव के मन्दिर में प्रवेश नहीं दिया जाता। राणा की माँ कदमबाई ने एक वाकया सुनाया था बप्पा ने व्रत रखने का संकल्प ले लिया था। व्रत रखकर मन्दिर में जा पहुँचा, उत्साह में घंटा बजा दी। गाँव के लोगों ने मन्दिर को गंगाजल से धुलवाया था। पुजारी को चन्दा डालकर गंगा नहाने भेजा। नीच कौम कबूतरा, वह भी चोर कितना पाप जमा हो गया मन्दिर में। सवर्ण लोगों की इस मानसिकता के कारण जंगलिया कबूतरा को मन्दिर से बाहर कर दिया। सवर्ण जाति के लोग कबूतरा जाति के साथ कोई सम्बन्ध नहीं रखना चाहते हैं।

शिक्षा—जंगलों में भटकते हुए जीवन बिताने के कारण शिक्षा का कोई स्थान कबूतरा जनजाति के लोगों में देखने को नहीं मिलता। इनके बच्चों का जाति-व्यवस्था तथा वर्ण-व्यवस्था प्रधान समाज में, स्कूल में, दाखिला भी नहीं हो सकता था। जंगलों में रहने के कारण कबूतरा समाज के बच्चों को स्कूल नहीं भेजते हैं। उपन्यास के कबूतरा जनजाति का बालक राणा अपनी माँ से स्कूल भेजने का अनुरोध करता है। माँ उसे चोरी करना सिखाना चाहती है। राणा को पढ़ने की आदत लग गई। माँ कदमबाई सोचती है बच्चा बिगड़ गया, कबीले की परम्परा के अनुसार चोरी करने की कला सिखाना आवश्यक होता है। कदमबाई निराश हुई बेटे की जिद पूरी करने के लिए गाँव के स्कूल में दाखिला दिया। सभ्य समाज के लोग लड़का न पढ़े तो कहते है लड़का बिगड़ गया पर कबूतरा जनजाति में लड़का पढ़ने लगा तो कहते हैं लड़का बिगड़ गया।

संक्षेप में आदिवासी जनजाति के लोग जंगल में रहकर अपना जीवन व्यतीत करते हैं। कुछ जातियों को जन्म से ही अपराधी माना गया है। एक अच्छे नागरिक की तरह वे अपना जीवन बिताना चाहते हैं पर समाज-व्यवस्था उन्हें ऐसा करने नहीं देता। जीवन जीने के लिए रोटी की जरूरत पड़ती है और रोटी कमाने के लिए काम करना पड़ता है पर ऐसे समाज को कोई काम नहीं दिया जाता और मजबूरन उन्हें अपनी जान जोखिम में डालकर गलत कामों को अपनाना पड़ता है। स्त्रियों को घर चलाने के लिए शराब बनाकर बेचनी पड़ती है। सभ्य समाज ने इन्हें अपने से हमेशा दूर रखने के कारण कबूतरा जनजाति को मजबूरी में चोरी, डकैती का काम करना पड़ा है।

सन्दर्भ

1. इक्कीसवीं सदी के हिन्दी उपन्यास में आदिवासी जीवन - विद्याभूषण
2. अल्मा कबूतरी - मैत्रेयी पुष्पा।

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. मोहन लक्ष्मणराव चव्हाण

जन्म — जाम्भरून (तांडा) ता. जि.-हिंगोली (महाराष्ट्र)।

शिक्षा — एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी. (हिन्दी), डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद।

शोध — 1. लघु शोध प्रकल्प—यू.जी.सी., क्षेत्रीय कार्यालय, पुणे 2. बृहत शोध प्रकल्प—बी.सी.यु.डी., पुणे विश्वविद्यालय, पुणे 3. बृहत शोध प्रकल्प—यू.जी.सी., नई दिल्ली।

प्रकाशन — 1. निराला की साहित्य साधना—एक अनुशीलन; 2. बनजारा बोली भाषा—एक अध्ययन 3. गरिमा (काव्य-संग्रह); 4. अंतरिक हलचल-(मराठी से हिन्दी में अनुवाद); 5. आदिवासी साहित्य विमर्श; 6. जंगल पहाड़ के पाठ (हिन्दी से मराठी में अनुवाद, शीघ्र प्रकाश्य); 7. हिन्दी व मराठी की कविताएँ क्रमश: हिन्दी एवं मराठी दैनिक पत्रों में प्रकाशित; 8. हिन्दी विषय के शोधालेख राष्ट्रीय स्तर के पत्रिकाओं में प्रकाशित।

क्रिया कलाप — 1. राष्ट्रीय संगोष्ठियों एवं विश्वविद्यालय में आलेख वाचन एवं आलेख प्रकाशित; 2. आकाशवाणी औरंगाबाद तथा नाशिक से कविता पाठ एवं मैथिलीशरण गुप्त पर 'राष्ट्र पुरोधा' शीर्षक से वार्ता प्रसारित; 4. 'गरिमा' काव्य संकलन की कविताओं का नाशिक आकाशवाणी पर प्रसारण; 5. 'हिन्दी निबंध विधा' पर विविधा कार्यक्रम में नाशिक आकाशवाणी पर प्रसारण।

संप्रति — विभागाध्यक्ष, हिन्दी विभाग, एच.पी.टी. एवं आर.वाय.के. विज्ञान महाविद्यालय, नासिक-422005 (महाराष्ट्र)

अनुज्ञा बुक्स
दिल्ली-110032

978-93-89541-16-4

₹ 500.00

Scanned with OKEN Scanner

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील लोककला आणि इतिहास

संपादक

डॉ. एस. आर. निकम

[illegible]

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

◈ संपादकीय मनोगत | ०७

०१ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व पूर्व खानदेश
डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर | १२

०२ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ : डांग प्रदेशासाठी संघर्ष एक अभ्यास
प्रा. श्रीहरी रामचंद्र थोरवत | २०

०३ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
डॉ. छाया भोज | २९

०४ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
प्रा. के. जे. थविल | ३४

०५ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे योगदान
डॉ. वाय. एम. साळुंके | ४१

०६ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास
प्रा. एल. के. बागुल | ४७

०७ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा एक अभ्यास
डॉ. कैलास कारभारी खैरनार | ५३

०८ | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ : एक दृष्टीक्षेप
डॉ. संतोष दत्तात्रय बोडके | ५९

०९ | प्र. के. अत्रेंचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान
प्रतिक राजेंद्र देशपांडे | ६६

१० | संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत सोलापुर जिल्ह्याचे योगदान
प्रा. महेश एम. वाघ | ७२

११ | संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची पायाभरणी
डॉ. विजय देसले | ७८

Scanned with OKEN Scanner

७

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा एक अभ्यास

डॉ. कैलास कारभारी खैरनार
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मानूर
ता. कळवण, जि. नाशिक.

प्रस्तावना

मराठी भाषिक लोकांमध्ये राजकीय व सांस्कृतिक अस्मितेची जाणीवेस इसवी सन १२ व्या शतकापासून सुरुवात झाली होती. परंतु या वेळी मराठी भाषिक लोक राजकीय बाबतीत एकत्र नव्हते. याच गोष्टीचा फायदा घेऊन ब्रिटिशांनी मराठी जनतेचा पराभव करून भारताची सत्ता मिळविली होती. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात मराठी भाषिक जनता तत्कालीन मुंबई राज्य, हैद्राबाद संस्थान आणि मध्यप्रांत यात विभाजित होती. पश्चिम महाराष्ट्र समावेश मुंबई राज्यात होता. पाच जिल्हे हैद्राबाद संस्थानात होते. विदर्भाचे आठ जिल्हे मध्य प्रांतात होते. या सर्व विभागांना एकत्र करून भाषेच्या आधारावर एक राज्य स्थापन करावे, असा एक विचारप्रवाह पुढे आला होता.

भाषेच्या आधारावर प्रांत रचनेच्या तत्त्वास तत्कालीन काँग्रेस पक्षाने मान्यता दिली होती. त्यास अनुसरुन कॉग्रेस पक्षाने प्रदेश समित्यांची रचना केली होती. मुंबई राज्य, गुजरात, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या समित्यांची रचना केली होती. अखिल भारतीय काँग्रेस पक्षाच्या १९२० च्या अधिवेशनात भाषिक राज्यांची निर्मिती होणे गरजेचे आहे, असा ठरावही पास झाला होता. त्यानंतर भाषिक पुनर्रचनेचा विचार करण्यासाठी नेहरू कमिशन नियुक्त करण्यात आले होते. या कमिशनने आपल्या अहवालात, लोकेछा व भाषिक ऐक्य यावर भर दिला होता. स्वा. सावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली १५ ऑक्टोबर १९३८ रोजी मुंबई येथे 'मराठी साहित्य संमेलन' झाले होते. या संमेलनात मराठी भाषिक प्रदेशाचा प्रांत निर्माण व्हावा असा ठराव मंजूर करण्यात आला होता. त्यास अनुसरून २८ जानेवारी १९४० रोजी 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' स्थापन करण्यात आली होती. परंतु याकडे तत्कालीन सरकारने फारसे गांभीर्याने पहिले नाही. त्यानंतर १२ मे १९४६ रोजी बेळगाव येथे श्री. ग. त्र्य. माडखोलकर

Scanned with OKEN Scanner

यांच्या अध्यक्षतेखाली 'मराठी साहित्य संमेलन' भरले होते. त्यांनी य संमेलनात संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीचा ठराव मांडला, त्यावेळी तो बहुमतान मंजूर झाला होता. या ठरावालानुसार २८ जुलै १९४६ रोजी शंकरराव दे‍ यांच्या अध्यक्षेतेखाली 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषद' स्थापन करण्यात आली होती या परिषदेने भाषावार प्रांत रचना करण्याची मागणी उचलून धरली होती. य दरम्यान काळात भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याची चिन्हे दिसू लागली होती. तेव्ह लोकशाही स्वांतत्र्याचा पाया एक भाषिक, स्वायत घटक राज्य असावी, अर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी असलेल्या कार्यकर्त्यांना वाटू लागत होते, तेव्हा भाषावार प्रांत रचनेचा विचार करण्यासाठी १७ जून १९४७ रोज संविधान समितीच्या अध्यक्षांनी 'दार कमिशन' नियुक्ती केली. या कमिशन डिसेंबर १९४८ मध्ये आपला अहवाल प्रसिध्द केला होता. या अहवालात त्यां भाषावार प्रांतरचनेला विरोध करून महाराष्ट्रातील जनतेवर अपमानास्पद टिव केली होती. त्यानंतर आलेल्या जे.व्ही.पी. समितीनेही महाराष्ट्र व कर्नाट यांच्या मागणीस पाठींबा दिला नव्हता, तसेच मुंबईसह महाराष्ट्रास विरोध के होता.

भारताला स्वांतत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय संघराज्यात अनेक संस्थाना विलीनीकरण करण्यात आले. त्यामुळे घटक राज्यांची नव्याने पुनर्रचना कर आवश्यक होते. परंतु भारतीय घटनाकारांनी घटक राज्यात उपप्रांत निर्मा करण्याचे तत्त्व नाकारले होते. तेव्हा संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करण्याकरि प्रदेश कॉंग्रेस पक्षाने कॉंग्रेसतंर्गत शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली 'संयुव महाराष्ट्र परिषद' स्थापन केली होती. इसवी सन १९५२ सर्व घटक राज्यांम नवीन सरकार अस्तित्त्वात आली होती. तेव्हा अनेक प्रांतामध्ये भाषिक रा स्थापन करण्यासाठी चळवळी सुरू झाल्या होत्या. तत्कालीन महाराष्ट्रात विदर्भाचा पाठिबा मिळविण्याकरिता तेथील नेत्यांशी चर्चा करण्यात आल या चर्चेतून २८ सप्टेंबर १९५३ रोजी नागपूर करार करण्यात आला हो या कराराने सर्व मराठी भाषिक लोकांचा मुंबई राजधानी असलेला महार प्रांत तयार करण्यात यावा. तसेच नागपूर येथे उच्च न्यायालयाचे खंडप आणि विधान सभेचे वर्षातून एक अधिवेशन भरविण्यात यावे. इत्यादी तरत करण्यात आल्या होत्या. या करारावर ब. रामराव देशमुख, गोपाळराव खेडव शेषराव वानखेडे, भाऊसाहेब हिरे, पी. के. देशमुख, देवकीनंदन व यशवंत

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] यांनी सह्या केल्या होत्या. तेव्हा केंद्रिय सरकारने राज्याच्या पुनर्रचनेचा विचार करण्यासाठी डिसेंबर १९५३ मध्ये फाझलअली यांचे अध्यक्षतेखाली राज्यपुनर्रचना आयोग स्थापन केला होता. या आयोगासमोर 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषद' सभासदांनी संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची मागणी केली होती. फाझलअली आयोगाने १० ऑक्टोबर १९५५ रोजी अहवाल प्रसिद्ध करून पंजाब, केरळ, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि कर्नाटक या राज्याच्या निर्मितीस सहमती दिली होती. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीस शिफारस दाखविली नसल्यामुळे आयोगाच्या विरोधात महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात असंतोष निर्माण झाला होता. त्यातून संयुक्त महाराष्ट्र मागणीची चळवळ अधिक आक्रमक झाली होती.

महाराष्ट्रातील संयुक्त महाराष्ट्र मागणी चळवळीने अधिक आक्रमक रूप धारण केल्याने मुंबईचा प्रश्न सोडविण्याकरिता केंद्र सरकारने 'त्रिराज्य योजना' जाहीर केली होती. त्यामुळे जनतेत पुन्हा असंतोष वाढू लागला होता. परंतु महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीने त्रिराज्य योजनेस पाठींबा देवून शंकरराव देव यांनी संयुक्त महाराष्ट्र परिषद बरखास्त केली. त्यावेळी मुंबई विधान सभागृहासमोर त्रिराज्य योजनेचा निषेध करण्यासाठी १८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी बंद पुकारून सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या सत्याग्रहाचे नेतृत्व सेनापती बापट यांनी केले होते. तेव्हा सत्याग्रहीवर पोलिसांनी गोळीबार केला. या गोळीबारात १५ सत्याग्रही ठार झाले होते.

संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे कार्य

संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा लढण्याकरिता काँग्रेस पक्षाच्या नेत्यांना बाजूला करून सर्व विरोधी पक्षांनी एकत्र येवून ५ फेब्रुवारी १९५६ रोजी पुण्यात 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' स्थापन केली होती. या समितीत एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, श्रीपाद अ. डांगे, प्र. के. अत्रे, माधवराव बागल, जयवंतराव टिळक इत्यादी व्यक्तींचा समावेश होता. या दरम्यान काळात केंद्रिय नेतृत्व पंडित नेहरू यांनी मुंबई केंद्र शासित करण्याची घोषणा केली होती. त्याच्या या निर्णयाला विरोध म्हणून संयुक्त महाराष्ट्र समितीने १६ फेब्रुवारी १९५६ हा दिवस 'महाराष्ट्र दिन' म्हणून पाळण्याचा निर्णय घेतला होता. तसेच तत्कालीन अर्थमंत्री सी. डी. देशमुख यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला, परंतु सरकारने तो स्वीकारला नव्हता. तेव्हा संयुक्त महाराष्ट्र समितीने १ मार्च १९५६ पासून सत्याग्रह करण्याचा निर्णय जाहीर केला. महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागात संप,

Scanned with OKEN Scanner

सत्याग्रह चळवळी सुरु झाल्या होत्या.

महाराष्ट्रातील ३५०० सत्याग्रहीना दिल्ली येथे नेऊन १८ एप्रिल १९५६ रोजी संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या नेत्यांनी मोर्चा काढून निषेध केला होता. त्यानंतर पंडित नेहरू यांनी ३ जून १९५६ रोजी मुंबईत सभा घेवून मुंबई पाच वर्षासाठी केंद्रशासित प्रदेश राहील, त्यानंतर तिच्या भविष्याबाबत निर्णय घेतला जाईल अशी घोषणा केली. त्यांच्या या घोषणेनंतर संयुक्त महाराष्ट्र समितीने तालुकावार समित्या स्थापन करून नागरी व ग्रामीण भागात जनआंदोलन अधिक तीव्र केले होते. तेव्हा ही चळवळ चिरडून काढण्यासाठी ५३७ वेळा पोलिसांना गोळीबार करावा लागला होता. त्यात १०८ सत्याग्रहींचा बळी गेला होता. तेव्हा परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी महागुजरात व संयुक्त महाराष्ट्र हा महाद्विभाषिक राज्याचा पर्याय मांडण्यात आला. त्यानुसार १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी महाद्विभाषिक राज्य निर्माण करण्यात आले. मुंबई कायमची आपल्या हातून जावू नये म्हणून महाराष्ट्र काँग्रेसच्या नेत्यांनी हा पर्याय स्वीकारला होता.

१९५७ मध्ये दुसरी सार्वत्रिक निवडणूक झाली. या निवडणुकीत काँग्रेसचे अनेक नेते पराभूत झाले होते, तर संयुक्त महाराष्ट्र समितीला चांगले बहुमत मिळाले होते. यावरून महाराष्ट्रातील सर्व सामान्य जनता संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या बाजूला आहे, असे स्पष्ट झाले होते. त्यानंतर ३० नोव्हेंबर १९५७ रोजी पंडित नेहरू प्रतापगडावर आले, तेव्हा संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या सत्याग्राहिनी 'मुंबईसह महाराष्ट्र झालाच पाहिजे' अशा देवून निदर्शने केली होती. तसेच दिल्लीत जावून महाराष्ट्राचे दुःख मांडावे, महाराष्ट्राची झालेली बदनामी व अप्रतिष्ठा पुसून टाकावी यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र समितीने १९ डिसेंबर १९५८ रोजी दिल्लीत सत्याग्रही नेवून लोकसभाग्रहासमोर सत्याग्रह केला होता. तेव्हा जनमत विरोधात जात आहे. याचा विचार करून काँग्रेस वर्किंग कमिटीने द्विभाषिक मुंबई राज्याच्या प्रश्नावर विचारविनिमय करण्यासाठी ९ सदस्यांची समिती नेमली होती.

संयुक्त महाराष्ट्र समितीने २३ डिसेंबर १९५९ रोजी आपल्या शिफारशी मांडल्या. त्याआधारे जानेवारी १९६० मध्ये समितीने द्विभाषिकाचे विभाजन करून मुंबईसह महाराष्ट्र व गुजरात अशा दोन राज्यांची शिफारस करणारा अहवाल सादर केला. त्यानुसार २८ मार्च १९६० रोजी गोविंदपं

Scanned with OKEN Scanner

...यांनी द्विभाषिकाचे बिल लोकसभेत मांडले. १९ एप्रिल १९६० रोजी राज्यसभा व लोकसभा यांच्या संयुक्त बैठकीत चर्चा करण्यात आली. त्यानंतर २२ एप्रिल १९६० रोजी त्यास लोकसभेने मंजुरी दिली, आणि १ मे १९६० रोजी मुंबईसह महाराष्ट्र व गुजरात अशी दोन स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्यात आली.

उपसंहार

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीनंतरचे सर्वात मोठे आंदोलन होते. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन हे पुरोगामी चळवळीचे सर्वात मोठी व्यापक चळवळ होती. या आंदोलनात तत्कालीन महाराष्ट्रातील शेतकरी, कामगार, मध्यमवर्ग जनता, बुद्धिवादी विचारवंत, कवी, शाहीर, कलावंत इत्यादी सर्व वर्गातील जनता एकत्र आली होती. चळवळीच्या काळात महाराष्ट्रातील काँग्रेस पक्षाची राजकीय ताकद कमी होवून विरोधी पक्षांची राजकीय ताकद वाढीस लागली होती. याचा अर्थ महाराष्ट्रात राजकीय जागृती झाली होती. या चळवळीच्या काळात महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात तत्वमंथन झाले होते. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ यशस्वी झाली आहे. परंतु मराठी भाषिक प्रदेशात समाविशित होऊ इच्छिणारा डांग जिल्हा गमवावा लागला आहे. निपाणी, बेळगाव, कारवार प्रदेशावर अन्याय करण्यात आला आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळात सभा, ठराव, निदर्शने, सत्याग्रह, मोर्चा या माध्यमानचा स्विकार करून जनमत जागृत करण्यात आले. या चळवळीत आपल्याच सरकारच्या विरोधात जनतेला कृती करावी लागली होती, त्यामुळे हे व्यापक जनआंदोलन होते. बेळगाव, कारवार बाबतच्या प्रश्नावर आजपर्यंतही तोडगा निघू शकलेला नाही. त्यामुळे महाराष्ट्र व कर्नाटक या दोन्ही राज्यांचे संबंध आजही दुरावले आहेत.

●●

संदर्भ ग्रंथ

१. भगवान काळे, *संयुक्त महाराष्ट्र : काल आणि आज*, जालना, १९८८.
२. माधव गडकरी, *संयुक्त महाराष्ट्रातील महारथी*, मुंबई, १९८८.
३. वि. के. बेडेकर, *संयुक्त महाराष्ट्र*, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे, १९७४.
४. एस. एम. विसपुते, *माणूसनेता : एसेम*, अमळनेर, २०००.

Scanned with OKEN Scanner

५. सुधाकर पवार, *कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे*, नाशिक, १९६६.
६. लालजी पेंडसे, *महाराष्ट्राचे महामंथन*, साहित्य सहकार संघ प्रकाशन, मुंबई, १९५६.
७. फडके य. दि., *विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र*, खंड ६, पुणे, १९९७.

●●

Scanned with OKEN Scanner

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

आणि

डांग सेवा मंडळ, नाशिक संचलित

कला महाविद्यालय, अभोणे, ता. कळवण, जि. नाशिक

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, गुणवत्ता सुधार योजनेअंतर्गत

इतिहास विभाग आयोजित दोन दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

"संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील लोककला आणि इतिहास"

दिनांक : ७ व ८ फेब्रुवारी २०२०

प्रमाणपत्र

प्रा.डॉ.~~श्री./श्रीमती~~. खैरनार कैलास कारभारी

आदिवासी सेवा समिती कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय मानूर ता. कळवण यांनी

इतिहास विषयाच्या राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी अध्यक्ष / तज्ञ मार्गदर्शक / प्रमुख अतिथी म्हणून भूमिका बजावली.

त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ एक अभ्यास या विषयावर शोधनिबंध सादर केला. त्यांच्या उपस्थितीबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

प्रा. एस. आर. थोरवत समन्वयक, इतिहास विभाग प्रमुख कला महाविद्यालय, अभोणे	डॉ. एस. आर. निकम प्राचार्य कला महाविद्यालय, अभोणे	श्रीमती हेमलतताताई बिडकर अध्यक्षा डांग सेवा मंडळ, नाशिक.

Scanned with OKEN Scanner

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology

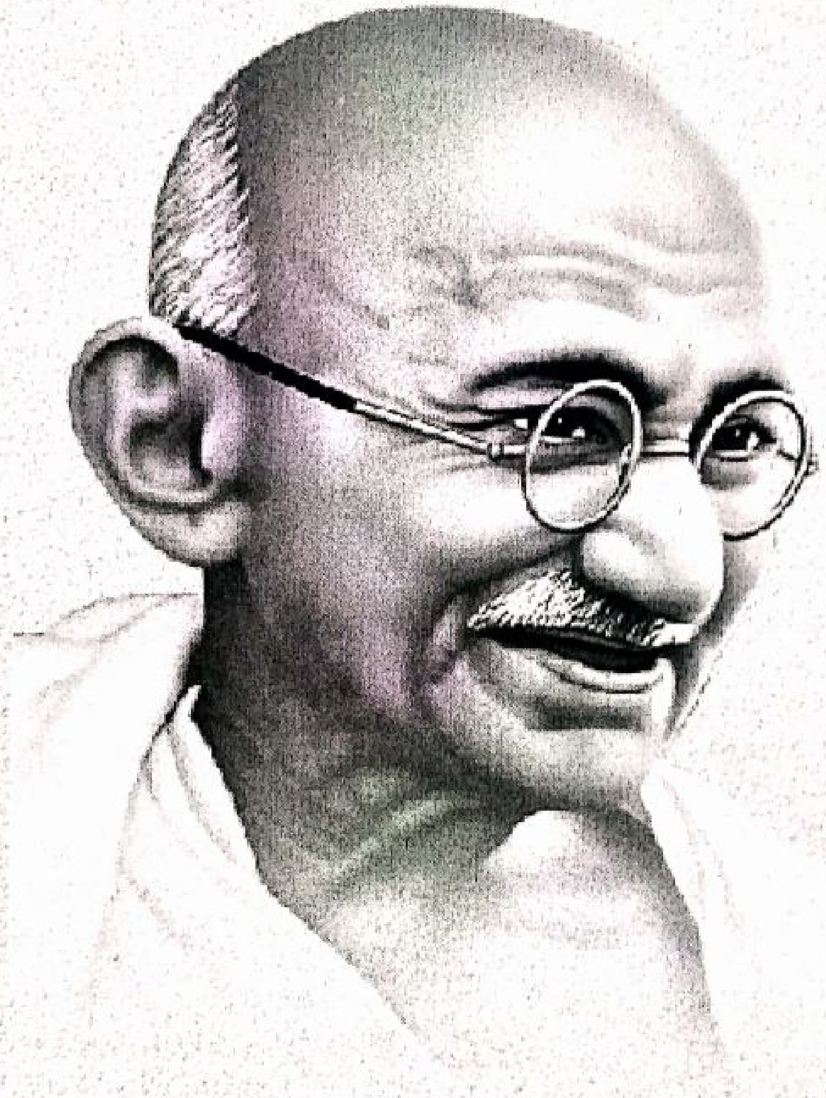

Dr. Pragati B. Marakwar

(Chief Editor)

Head, Dept. of History, L.V.H. ASC College, Panchavati, Nashik

Sanyog Publication

ISBN : 978-81-949167-0-0

Scanned with OKEN Scanner

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology

Dr. Pragati B. Marakwar

(Chief Editor)

Head, Dept. of History, L.V.H. ASC College, Panchavati, Nashik

Editorial Board

Prof. Dr. Kisan M. Ambade
Chairman BOS in History, S.P.P.U., Pune – 07

Dr. Shraddha Neelesh Kumbhojkar
Head, Department of History, S.P.P.U., Pune 07

Dr. K. L. Giramkar
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune
(K. J. Somaiya College of ACS, Ahmednagar)

Dr. Devidas B. Waydande
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune
(Prof. and Head, M. S. Kakade College, Pune)

Dr. Rajendra P. Bhamare
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune &
Prin. SPH ASC College, Nampur

Prof. Dr. Lahu Gaikwad
Research Guide in History, S. P. P. U., Pune
(ACS College, Pune)

Dr. Rajendra N. Raskar
Member of BOS in History, S.P.P.U., Pune (Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pune – 07)

Sanyog Publication

Scanned with OKEN Scanner